

**ADALÉKOK A II. KATALIN KORABELI OROSZ–NÉMET
KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ¹**

A 18. század során Oroszország és a német fejedelemségek között meglehetősen széles körű dinasztikus, gazdasági és kulturális kapcsolatok kialakulásának lehetünk szemtanúi. Ezek a kontaktusok már I. Péter trónralépésével jelentős méreteket öltöttek, mivel a felemelkedő cári birodalomnak nagy szüksége volt építészekre, szakképzett kézművesekre, orvosokra, jogászokra, diplomataakra, pénzügyi szakemberekre, katonatisztekre, pedagógusokra és nyelvtanárookra.² A nagy reformer kitűnően látta, hogy országát csak akkor tudja „európaizálni” és modernizálni, ha átmenetileg szakképzett külföldieket hív hazájába. Számítása be is vált, hiszen a gyors meggazdagodás, a tudományos és szakmai karrier reményében külföldiek – zömében németek – ezrei utaztak Oroszországba, amely számukra ez idő tájt a végtelen lehetőségek birodalmát jelentette. A cár busásan megjutalmazta mindazokat, akik szakértelmüket „áruba bocsátva” hűségesen és odaadóan szolgálták őt. Az alkalmazást nyert külföldiek többsége valóban „második hazájának” tekintette a hatalmas országot, amely egy emberöltő alatt Európa vezető államainak sorába emelkedett. Voltak persze szép számmal olyanok is, akiket csak anyagi érdekek motiváltak, s a lelkük mélyén megvetették az orosz népet, amelyet valamiféle barbár nemzetnek tartottak.

A külföldről behívtak többsége az északi háború során meghódított balti tartományok nemességéből, illetve a különböző német fejedelemségekből került ki. A bevándorlók sorát építészek és kézművesek nyitották meg, akiket aztán főként a hatalmas méretűre duzzadt flottánál és szárazföldi hadseregnél alkalmazást nyert, a modern hadművészetet jól ismerő tiszték követték. Az 1719-es közigazgatási reformmal új fejezet kezdődött a külföldiek, s így a németek alkalmazásában: az orosz állami hivatalok megnyiták a bevándorlók előtt, akik a helyzethez képest másfélszeres fizetésben részesültek. Ennek következtében rövid idő alatt a polgári tisztviselők húszt, a tábormoki kar harminc, a flotta parancsnokának pedig hetven százalékát német jövevények képezték.

Közismert, hogy Anna Ivanovna uralkodásának éveit különösen

megbecsült személyeknek számítottak a balti nemesek és a német betelepültek. A cárnő már 1730-ban olyan rendeletet bocsátott ki, amely a hadseregben a német tisztek számának további emelését mondta ki. Az uralkodói ukáz hamarosan a gyakorlatban is testet öltött, amit jól tükröz az a tény, hogy az Anna Ivanovna uralkodása alatt kinevezett száz gárdatiszt közül negyven német volt. Az 1731-ben felállított kadetintézet alapító okmánya ugyancsak sok kedvezményt tett a balti és a német nemeseknek, mivel többek között kimondta, hogy minden évben a kétszáz növendékből ötven a fentiekből kerüljön ki. Ez a rendelkezés még évtizedekig érvényben maradt, bizonyítva, hogy az orosz államnak ez idő tájt vitathatatlanul égető szüksége volt külföldi szakemberekre.

A korabeli orosz–német kapcsolatok erősödését szolgálták a dinasztikus házasságok is. I. Péter leánya, Anna Petrovna egy holsteini herceghez ment feleségül, s a kettőjük házasságából származott Peter Ulrich von Holstein – Gottorp, a későbbi III. Péter cár. A már idézett Anna Ivanovna – Nagy Péter testvérenek, V. Ivánnak egyik leánya – a kurlandi hercegnek volt a felesége, illetve rövid idő után özvegye. Utódja, Ivan Antonovics pedig Anna Leopoldovna hercegnő és egy mecklenburgi herceg, Anton Ulrich ivadékaként látta meg a napvilágot. Az orosz–német dinasztikus kapcsolatok újabb fejezetét jelentette Péter Petrovics nagyherceg és Sophie Augusta Friderike von Anhalt-Zerbst hercegnő (a későbbi II. Katalin) eljegyzése, majd házassága is.

A fenti uralkodók szívesen látták „földijeiket” magas állami hivatalokban, de az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémián is. Ezt bizonyítja, hogy 1725 és 1799 között az itt kinevezett 111 akadémiai tag között 58 német, 7 svájci, 3 balti német (tehát összesen 68 német anyanyelvű) és 35 orosz származású tudóst találunk.³

A német anyanyelvű külföldi tudósok közül feltétlenül említést kell tennünk Leonhard Euler oroszországi tevékenységéről.⁴ E kiváló matematikus 1707. április 15-én protestáns lelkészi családban született, s a bázeli egyetem befejezése után 1727-ben utazott Pétervárra. Itt 1730-ban, 23 évesen kapta meg a professzori címet. Bár egy időre, 1741–1766 között II. Frigyes felkérésére Berlinben dolgozott, 1783-ban bekövetkezett haláláig valóban második hazájának tekintette Oroszországot. Olyan kiváló tanítványokat nevelt az orosz tudományos élet számára, mint Sz.K. Kotyelnikov, Sz.Ja. Rumovszkij, M. Szofronov és M.J. Golovin. Pétervárott mintegy 120 tudományos dolgozat fűződött nevéhez, amelyek közül „Mechanika, avagy a mozgás tudománya” (1736), az „Általános arit-

metika” (1768–1769), az „Integrálszámítás” (1769), „A Hold mozgásának új elmélete” (1773) című művei érdemelnek különösebb figyelmet. Fia, Johann Albrecht Euler (1734–1800) professzor, 1769-től az akadémia titkári tisztségét töltötte be.

Hosszabb időt töltött Oroszországban Gerhard Friedrich Müller (1705–1783), a neves történész és földrajztudós.⁵ A lipcsei egyetem befejezése után 1725-ben utazott Pétervárra, ahol előbb a „Vedomosztyi” (Közlöny) c. újság szerkesztője, majd 1733–1743 között a második kamcsatkai expedíció szervezője ill. résztvevője lett. 1766-ban nevezték ki a Külügyi Kollégium levéltárának vezetőjévé. Ezzel párhuzamosan 1754-től az akadémia titkára, a „Jezsemeszjacsnije szolcsinyénija” c. folyóirat kiadója, valamint a Beckoj gróf által alapított nevelőház felügyelője. Az ő nevéhez fűződik továbbá Szibéria első rendszerezett történelmi, néprajzi és gazdaságföldrajzi összefoglalása, amely két kötetben 1750-ben jelent meg. „Az orosz nép eredetéről és nevééről” (1748–1750) c. munkája, bár számos értékes adatot tartalmaz a szláv törzsek korai történetéről, heves vitákat kavart, mivel a tárgyalt nemzetre vonatkozóan jónéhány sértő és tudománytalan nézetet is tartalmazott.

Ugyanilyen heves vitákat eredményezett August Ludwig von Schlözer (1735–1809) oroszországi tevékenysége is.⁶ E neves tudós 1751–1754 között Wittenbergben teológiát, majd a következő évben J.D. Michaelis professzornál orientalisztikát, Gatterer történésztől pedig a forráskritikai és statisztikai módszer alkalmazását tanulta. 1761-ben G.F. Müller meghívására utazott Pétervárra, ahol előbb Razumovszkij gróf házitanítója, majd az akadémia titkárának, Johann Kaspar Taubertnek támogatásával 1762 júliusában adjunktusi kinevezést kapott. Pártfogói támogatásával az orosz őskronikák forráskiadását kezdte meg, de kutatómunkája nem aratott osztatlan sikert, hiszen a műveiben közzétett hírhedt „normann-elmélete” a haladó orosz tudósok ellenérzését váltotta ki. Lomonoszov is élesen bírálta a fenti koncepciót, amely nyíltan hirdette, hogy a 9. századi szláv törzsek képtelenek voltak az önálló államalapításra, s ezért kellett behívni országukba a varég (normann) származású Rurik fejedelmet és katonai kíséretét. Ezzel szemben Lomonoszov meggyőződéssel vallotta, hogy az államalapítás történelmi szükségszerűség, amely a korabeli szláv törzsek fejlettségi viszonyai mellett a normannok nélkül is bekövetkezett volna. Ezzel magyarázható, hogy a két tudós között elmérgesedett polémia alakult ki, s írásaik kölcsönös gyűlöletről árulkodnak. Mindez még tovább mérgesedett 1764-ben, amikor Schlözer tervezetet nyújtott be II. Kata-

linnak, azzal a szándékkal, hogy elkészítse Oroszország összefoglaló történetét. Érthetően ez felettébb sértette Lomonoszov szakmai és emberi hiúságát, aki elképesztőnek tartotta, hogy egy „idegen” írja meg nemzete történetét. A cárnő mégis elfogadta és támogatta Schlözer javaslatát, s ez állítólag annyira felbosszantotta Lomonoszovot, hogy gutaütés érte és ágyának esett.

Schlözer 1769-ig maradt Pétervárott, de Göttingába való visszatérése után sem szakította meg kapcsolatát Oroszországgal. Még éveken át szoros levelezésben állt az akadémia jónéhány tagjával, így Bacmeister, Stritter, Euler, Stählin, Lowitz és Taubert professzorokkal. 1767-ben jelent meg „Das Neuveränderte Russland” c. forrásértékű, alapvető munkája, amelyet két év múlva Rigában újra kiadtak. Ezt követték „Az általános északi történelem”, (Halle, 1771), az „Oszkold és Dir” (Göttinga-Gotha, 1773), az „Orosz Birodalom alaptörvényeinek történeti vizsgálata” (Gotha, 1777) és az öt kötetes „Orosz évkönyvek” (Göttinga, 1802–1809), amelyek osztatlan sikert hoztak számára. Ezen kívül döntő érdeme volt abban, hogy a Göttingában megjelenő „Staatsanzeigen” folyóirat rendszeresen közölt recenziókat és beszámolókat az orosz tudományos életéről. Mint egyetemi tanár szívesen vállalta az orosz diákokkal való foglalkozást, akik közül P.B. Inohodcev és A.K. Kononov kiváló tudósok, A. Kajszarov és N. Turgenyev pedig a dekabrista mozgalom tagjai lettek. Fia, Christian – aki kiadta apja önéletírását – 1802-ben ugyancsak Moszkvába utazott, s éveken át az ottani egyetem professzoraként dolgozott.

1767-ben, 26 éves korában érkezett Oroszországba a botanikus Peter Simon Pallas (1741–1811). Az akadémia megbízásából az 1770–1780-as években hosszabb utazásokat tett Dél-Oroszország, a Krím, az Ural-folyó vidékén, valamint Ázsiában is. Művei, köztük az „Utazás az Orosz Birodalom különböző kormányzóságaiban” (1773–1788), „A négy lábú rágcsálók új fajai” (1780), a „Növényi illusztrációk” (1803), az „Oroszország növényvilága” (1793–1794), az „Orosz-ázsiai zoográfia” (1831) és a „Történeti anyagok gyűjteménye a mongol népekről” (1776–1801) a szakmai megbecsülésen túl a világhírnevet is meghozták számára.⁷

1757-től 1798-ig volt a Pétervári Tudományos Akadémia tagja Theodor Ulrich Aepinus (1724–1802), a berlini obszervatórium csillagásza. Tevékenységének elismerését jelzi, hogy II. Katalin a trónörökös, Pavel Petrovics nagyherceg egyik nevelőjévé nevezte ki, majd 1780-ban, az észak-amerikai függetlenségi háború idején őt bízta meg az ún. tengeri fegyveres semlegesség elvének kidolgozásával.

A nagy utazók között is kiemelt hely illeti meg Johann Gottlieb Georgit (1729–1802), az akadémia kémia- és földrajzprofesszorát. Ő 1767-ben érkezett Oroszországba, s a következő évtől részt vett az akadémia által szervezett szibériai expedícióban. Munkái, így az „Ásványtani katalógus” (1786), „Az Altáj-hegység ásványtani és földrajzi leírása” (1788), „Az orosz állam valamennyi népének leírása” (1776–1777) rendkívül értékes adatokat tartalmaznak a korabeli Szibéria földrajzi-, gazdasági- és néprajzi viszonyait illetően.

Kalandozó élete volt Sz. Gmelin (1745–1774) akadémikusnak, a neves Szibéria-kutató, Johann Georg Gmelin (1709–1755) professzor unokaöccsének. Tudományos ambícióitól vezérelve kereste fel a Kaukázus, a Kaszpi-tenger és Perzsia vidékét, amelyről „Utazás Oroszországon át” (1770–1784) c. művében számolt be. Az egyik perzsiai útja során azonban kémnek nevezték, ezért az ottani kán parancsára letartóztatták, börtönbe vetették, s ott is halt meg a nagy reményekre jogosult 29 éves tudós.

A 18. századi Kaspi-tenger, a Kaukázus és Asztrahány élővilágának leírása Johann Anton Gmelin (1745–1781) német orvos nevéhez fűződik, aki 1769-ben lett az akadémia adjunktusa, majd két évre rá a professzori címet is megkapta. Részt vett az 1768–1774. évi szibériai expedícióban, s erről „Utazás Oroszországon és a Kaukázuson keresztül” (1787–1791) c. munkájában számolt be.

Erich Laxmann (1737–1796) utazó és földrajztudós 1764–1760 között Szibéria, 1771-ben Közép-Ázsia, 1772-ben a Fekete-tenger, majd a következő években az Ilmeny-tó, a Valdaj-magasföld vidékén járta be és térképezte fel. Munkássága elismeréseként 1770-től az akadémia tagja, 1780-tól a nyercsinszki bányüzemek tanácsadója.⁸

Évtizedeken át Oroszországhoz kötődött a Lowitz család élete is. Az apa, Georg Moritz (1722–1774) csillagász, részt vett az akadémia 1769-es expedíciójában, amely során részletesen megfigyelte és leírta a Vénusz-bolygót. Személyében a Szabad Közgazdasági Társaság (1765) egyik alapítótagját kell tisztelnünk. Életét meglehetősen szerencsétlen körülmények között végezte be: a Pugacsov-felkelés idején a lázadók gyilkolták meg Asztrahányban. Fia, Tobias Lowitz (1757–1804) kémikus, az adszorbció, a kristályosodás, a desztilláció, az alkoholszármazékok, a szilikátok és szén vizsgálatának a területén ért el kimagasló eredményeket. Az ő nevéhez fűződik a stroncium és a titán felfedezése, valamint a tudománytalan flogiszton-elmélet első megalapozott bírálata. Tudományos sikerei és elismerése ellenére rendkívül szerencsétlen magánélete volt, hi-

szen első és második házasságából született hat ill. három gyereke rendkívül korán elhalálozott. Ráadásul az egyik laboratóriumi kísérlet során, amikor mérgező anyagokkal bánt, fertőzést kapott, aminek következtében jobb karját amputálni kellett.⁹

1727-től dolgozott Pétervárott az első orosz nyelvű fizikatankönyv szerzője, Georg Wolfgang Krafft (1701–1754). Őt 1731-ben nevezték ki a matematika és a fizika professzorává, majd ezt követően rövid ideig akadémiai titkárrá. Fia, Wolfgang Ludwig Krafft (1743–1814) egész életét Oroszországban töltötte, ahol 1768-tól az akadémia adjunktusa, 1770-től a fizika professzora volt.

Jelentős érdemeket szerzett az orosz ásványtan területén Franz Johann Benedikt Herrmann (1755–1815), aki 1790-ben a pétervári akadémia tagja, 1801-től a Bányáügyi Kollégium vezetőjeként ismert. Művei, „Dolgozatok a szibériai bányákról és üzemekről” (1797–1801) és az „Ásványtani barangolás Szibériában” (1793–1801) évtizedeken át fontos kézikönyvnek számítottak.¹⁰

1735-ben hívták Oroszországba Jacob Stählint (1709–1785), a poetika professzorát, aki 1765–1769 között az akadémia titkári tisztségét töltötte be.¹¹ Felbecsülhetetlen kultúrtörténeti jelentőséggel bírnak feljegyzései, amelyek a korabeli orosz tudományos és művészeti életre vonatkozóan forrásértékű adatokat tartalmaznak.

Az orosz–német kulturális kapcsolatok tárgyalásakor feltétlenül említést érdemelnek még olyan jelentős személyiségek tevékenysége, mint: Johann Adam Braun (1712–1768; filozófus), Anton Friedrich Büsching (1724–1791; folyóiratszerkesztő, történész), Johann Jacob Ferber (1748–1790; mineralógus), Johann Eberhard Fischer (1697–1771; történész), Johann Kaspar Taubert (1717–1771; egy ideig az akadémia titkára), Johann Christian Hebenstreit (1720–1795; botanikus), Eberhard von Rochow (1734–1805; nyomdász, könyvkiadó), Ulrich Christopher Salchow (1722–1787; kémikus), Christoph Smidt-Phiseldek (1740–1801; Münnich tábornagy fiának nevelője), Friedrich Theodor Schubert (1758–1835; matematikus, csillagász) és Johann Stritter (1740–1801; történész), akik hosszabb-rövidebb időt töltöttek Pétervárott.¹²

Röviden utalni szeretnénk még Christian Wolff (1679–1754), a hallei és a marburgi egyetem professzorának a tevékenységére is. Személyében az európai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakját kell látnunk, aki a német tudományos életben Leibniz örökségének legismertebb foly-

tatója. Közismert róla, hogy szívesen vállalta orosz diákok oktatását, s így került növendékei közé 1737–1739 között Lomonoszov is.¹³

A század során számos német opera- és balettegyüttes működött Pétervárott, így Carolina Neuberin társulata, amely Gottsched színházreformjának elveit vallotta, s 1739–1741 között vendégszerepelt az orosz fővárosban.¹⁴

A kulturális kapcsolatok sajátos fejezetét képezi a könyv- és újságkiadás, annál is inkább, mivel a korabeli orosz nyomdászok jelentős részét Johann Breilkopf, lipcsei nyomdájában képezték ki, Pétervárott pedig hosszú időn keresztül Hartwig Ludwig Christían Baumeister (1730–1806) irányította az akadémiai tipográfiát.¹⁵ Mindkettőjüknek jelentős szerepük volt abban, hogy II. Katalin uralkodása idején a könyvkiadás ugrásszerűen megnövekedett. Szemléletesen bizonyítja ezt az a tény, hogy még a 18. század második negyedében Oroszországban 355, addig az 1760-as években 1050, az 1770-es évtizedben, valamint az 1780-as esztendőkből pedig 1466 ill. 2685 könyv és újság jelent meg.¹⁶

A kultúrtörténeti kapcsolatok szerves részét képezi a Pétervárott 1765-ben létrehozott Szabad Közgazdasági Társaság működése, mivel azt orosz arisztokraták és német akadémikusok hozták létre.¹⁷ A 24 alapító tag között szerepeltek: Grigorij és Vlagyimir Orlov grófok (II. Katalin kegyencei), Roman Voroncov (alkancellár), Alekszandr Vjazemskij herceg, Grigorij Tyeplov (államtitkár), valamint J.K. Taubert, J.G. Lehmann, W.R. Pohlmann, F. Wolf, L. Euler, J.A. Euler (apa és fia) és J. Stählin. Mint ismeretes a 18. század közepére Európa-szerte hasonló jellegű társaságok egész sora jött létre (így pl. Franciaországban 1761-ben), amelyek a gazdálkodási ismeretek széles körű terjesztésén túl elsősorban a birtokos nemesség jövedelmének, bevételeinek növelését kívánták előmozdítani. A pétervári Szabad Közgazdasági Társaság fennállása alatt (1790-ig) a tagok, ill. kívülállók 243 pályaművet, tervezetet, javaslatot nyújtottak be a hatékonyabb növénytermelésről és állattartásról, valamint a mezőgazdaságban használatos új típusú gépek előállításáról, alkalmazásáról.

A társaság által kiírt első pályadíjat 1766-ban Bearde de l'Abbey (1704–1771) francia közgazdász nyerte el, akinek elképzeléseit főleg Nyikita és Pjotr Panyin grófok, valamint I.D. Golicin herceg támogatták. A tervezet humánus szándékához semmi kétség sem férhet és szerzője minden bizonnyal a jobbágyság embertelen szociális viszonyain ösztönözten változtatni igyekezett, de a feudális társadalmi formáció gyökeres meg-

változtatásának gondolata elsikkadt fejtegetéseik között, annak ellenére, hogy javaslatának alapeszméje („Tulajdon és szabadság”) a kapitalizmus csíráinak kialakulását vetítette előre a jobbagyartó Oroszországban. Bearde de l'Abbeyl pályamunkáján kívül az európai felvilágosodás olyan kiváló alakjai készítettek tervezeteket, mint J. Ch. Wöllner, E.J. von Mencks, Johann Alberecht Euler és Christian Valentin. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a fenti pályázaton maga Voltaire is elindult, de munkája nem került díjazásra.¹⁸

A 18. század során az orosz arisztokrácia mind több tagja fordult meg Nyugat-Európában, s ilyenkor nem mulasztották el, hogy a német fejedelemségeket is felkeressék.¹⁹ De sok tehetséges fiatalember utazott oda azzal a szándékkal, hogy valamelyik neves egyetem hallgatója legyen. Mint ismeretes Lomonoszov 1736 és 1740 között a marburgi és freiberger egyetemen,²⁰ A.N. Ragyiscsev (Goethevel egyidőben) Lipcsében,²¹ A.I. Turgenyev (a későbbi dekabrista mozgalom tagja) pedig Göttingában tanultak. Hazatérve ezek a fiatal tudósok, irodalmárok és képzőművészek valóban sokat tettek a német kultúra és tudomány népszerűsítéséért és elismerően nyilatkoztak az ott látottakról.²² Lomonoszov pl. – aki Christian Wolf tanítványa volt – több munkájában nagyra értékelte Gottsched irodalomelméletét, grammatikáját, stilisztikáját, továbbá Christian Günter ódaköltészetét.

Az orosz–német kulturális kapcsolatok a 18. század második felében kétségtelenül rendkívül dinamikus fejlődtek, hiszen Lessing, Wieland, Klopstock, Gottsched, Nicolai, Chr. Wolff, Schlegel, Mendelsson, Kant, Winkelmann, Schlozer, Goethe, Schiller, Herder, illetve Lomonoszov, Tatyiscsev, Fonvizin, Novikov, Gyerzsavin, Ragyiscsev, Popovszkij, Karamzin, Anyicskov, Gyesznyickij, Kozelszj, Polenov és Krilov művei egyaránt megbecsülést váltottak ki mindkét ország legkiválóbb gondolkodói körében, akik kölcsönösen nagyra értékelték egymás alkotói génuszát, az emberiséget halhatatlan kincsekkel megajándékozó, lenyűgöző teljesítményeit.

Jegyzetek

1. A II. Katalin korabeli orosz–német kapcsolatok történetéhez: – *E. Amburger*: Beiträge zur Geschichte der deutsch – russischen kulturellen Beziehungen. Giessen. 1961; *P.N. Berkov*: Deutsch–russische kulturelle Beziehungen im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch–russische Begegnung und Leonhard Euler. (Quellen und Studien

- zur Geschichte Osteuropas. Bd. 1.) Berlin. 1958.; *P.N. Berkov*: Literarische Wechselbeziehungen zwischen Russland und Westeuropa im 18. Jahrhundert, Berlin. 1968; *P.N. Berkov*: Russland und Westeuropa. Berlin. 1968; Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten, Red.: *E. Winter*. Berlin. 1956; *E. Donnert*: Zum Wirken der Petersburger Freien Ökonomischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 17/1. Berlin. 1973; *H. Grasshoff* – *U. Lehmann*: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1970; *H. Grasshoff*: Russische Literatur in Deutschland im Zeitalter der Aufklärung. Phil. Habilitationsschrift, Humboldt Universität. Berlin. 1966; *C. Grau*: Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch-russischen Beziehungen in den 60–70 Jahren des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 23/2. Berlin. 1979; *P. Hoffmann*: Aufklärung, Absolutismus, aufgeklärter Absolutismus in Russland. Berlin. 1970; *P. Hoffman*: Radiščev in Leipzig. In: Karl Marx Universität, 1409–1959. Bd. 1. Leipzig. 1959. 193–207; *A. Lauch*: Wissenschaft und kulturelle Beziehungen in der russischen Aufklärung. Zum Wirken H.L. Ch. Bacmeisters. Berlin. 1969; *U. Lehmann*: Der Gottschedkreis und Russland. Berlin. 1966; Lomonosov – Schlözer – Pallas. Red.: *E. Winter*. (Quellen und Studien... Bd. XII.) Berlin. 1962; *H. Mohrmann*: Studien über russisch-deutsche Begegnungen in der Wirtschaftswissenschaft, 1750–1825. Berlin. 1959; *H. Neubauer*: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. In: Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. 18 (1970). 205–230; Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen, Hrsg. von *W. Steinitz*. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Bd. 4) Berlin. 1966; *H. Raab*: Deutsch-russische Literaturbeziehungen in der Zeit von der Aufklärung bis zur Romantik. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald. 1956/2–3; Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Red.: *H. Lemke* – *B. Widera*. Berlin. 1976; Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung. Red.: *B.I. Krasznolae*v. Berlin. 1980; August Ludwig von Schlözer und Russland. Red.: *E. Winter*. (Quellen und Studien... Bd. IX.) Berlin. 1961; *J. Tetzner*: Ludolf und Russland. Berlin. 1955; *E. Winter*: Helle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin. 1955.
2. *E. Amberger*, 24–44.
 3. Uo. 45–46.
 4. Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1958.
 5. *P. Hoffmann*: Gerhard Friedrich Müller. Die Bedeutung seinen geographischen Arbeiten für den Russlandbild des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1958; *L.V. Čerepnin*: G.F. Müllers Bedeutung für die Quellen kunde der russischen Geschichte. In: Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Berlin. 1966. 303–311; *Sz.V. Bahrusin*: G.F. Miller kak isztorik. In: G.F. Miller: Isztorija Szibiri. t. 1. M.-L. 1937. 3–56; *L.P. Belkovec*: K voprosu ob ocenke isztoriograficeszkih vzgljadov G.F. Millera. Isztorija SzSzSzR. 1985/4. 154–162; *Sz.M. Szolovjov*: G.F. Miller. Szovremennyik. 1854/9. 115–150.

6. August Ludwig von Schlözer und Russland, Rd.: *E. Winter*. Berlin. 1961. Lomonosov–Schlözer–Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 107–246; *H.G. Bräker*: A.L. Schlözers Russland- und Slawenbild. Göttingen. 1950; *M.E. Winkler*: A.L. Schlözers Studien zur russischen Geschichte. Leipzig. 1920; *H. Neubauer*: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. 18. (1970) 205–230.
7. Lomonosov – Schlözer – Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 247–320.
8. *E. Amburger*, 107–158.
9. *N.A. Figurovskij*: Leben und Werk des Chemikers Tobias Lowitz (1757–1804). Berlin. 1959.
10. Die deutsch–russische Begegnung..., 19–48.
11. *K. Stählin*: Aus den Papieren Jacob von Stählins. Königsberg–Berlin. 1926.
12. *A. Lauch*: Wissenschaft und kulturelle Beziehungen in der russischen Aufklärung. Zum Wirken H.L.Ch. Bacmeisters. Berlin. 1969; *G. Mühlpfordt*: Deutsch–russische Wissenschaftsbeziehungen in der Zeit der Aufklärung. In: 450 Jahre Martin Luther Universität. Bd. II. Halle–Wittenberg. 1952. 169–197.
13. *V.L. Cenakal*: Die wissenschaftlichen Verbindungen Lomonosov mit deutschen Gelehrten. In: Lomonosov–Schlözer–Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 3–12.
14. *U. Lehmann*: Der Gottschedkreis und Russland. Berlin. 1966. 73–74.
15. *A. Lauch*, i.m.
16. Buch – und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin. 1977. 36; Buch-Bibliothek-Leser. Festschrift für Horst Kunze zum 60. Geburtstag. Berlin. 1969.
17. *E. Donnert*: Zum Wirken der Petersburger Freien Ökonomischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 17/1. Berlin. 1973. 161–183; *A.I. Hodnyev*: Isztorija imperatorszkovo Volnovo ekonomiceszkovo obszesztva. SzPB. 1865.
18. *E. Donnert*: Die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft und die Preisschriften von 1766. In: Russisch–deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Red.: *H. Lemke – B. Widera*. Berlin. 1976. 137–162.
19. Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Red.: *B.L. Krasznobaev*. Berlin. 1980.
20. *M.T. Beljavszkij*: M.V. Lomonosov-nas pervij unyversityet. M. 1961; uö.: V. Lomonosov i osnovanyije Moszkovszkovo unyversityeta. M. 1955; uö.: Nas pervij, nas moszkovszkij, nas rosszijszkij. M. 1970; *V.P. Liszcov*: M.V. Lomonosov – rodonacsalnyik russzkovo prosvetyityelsztva. Voronyezs. 1961; *M.V. Lomonosov*: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. t. 1–10. M.-L. 1952; Lomonosov–Schlözer–Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 3–106; *A.A. Morozov*: Lomonosov. M.–L. 1965; *V. Parkadze*: Lomonosov. Tbiliszi. 1961.
21. *P. Hoffmann*: Radiščev in Leipzig. In: Karl Marx Universität, 1409–1959. Bd. 1. Leipzig. 1959. 193–207; uo. Russische Studenten in Leipzig, 1767–1771. Ein Beitrag zur Radiščev-Forschung. In: Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Berlin. 1956. 337–348.
22. Orosz egyetemi hallgatók külföldi tanulmányairól: *E. Amburger*, 214–232; *O. Feyl*: Die Russlandbeziehungen der Universität Jena im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch–russische Begegnung..., 170–175; *H. Raab*: Die Universität Greif-

- swald und die Begegnung der Deutschen mit der russischen Kultur im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch-russische Begegnung..., 164-169.
23. A korabeli orosz-német irodalmi kapcsolatokhoz: *P.N. Berkov*: Literarische Wechselbeziehungen zwischen Russland und Westeuropa im 18. Jahrhundert. Berlin. 1968; uo. Russland und Westeuropa. Berlin. 1968; *H. Raab*: Deutsch-russische Literaturbeziehungen in der Zeit von der Aufklärung bis zur Romantik. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald. 1956/2-3; *H. Grasshoff - U. Lehmann*: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1970. *J. Grasshoff*: Russische Literatur in Deutschland in Zeitalter der Aufklärung. Berlin. 1969.